

УДК [94(477):352.9+316.354.4]“18/19”

Н. І. Бацак

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
відділ історії України ХІХ — початку ХХ ст.,
Інститут історії України НАН України
(м. Київ, Україна), nat_batsak@ukr.net

**КОРПОРАТИВНЕ САМОВРЯДУВАННЯ ПРОФЕСІЙНИХ ГРОМАД
У КОМЕРЦІЙНІЙ СФЕРІ: ПРИНЦИПИ ОБ'ЄДНАННЯ,
ЛЕГАЛІЗАЦІЯ, ФОРМОУТВОРЕННЯ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ — ПОЧАТОК ХХ ст.)**

Досліджені історія виникнення, специфіка структури та функціонування корпоративних об'єднань, які створювалися професійними громадами службовців промислово-комерційної сфери в містах Наддніпрянської України. Проаналізовані характер соціальної ініціативи, особливості корпоративних принципів, доміанти діяльності фахових товариств у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. Товариства комерційних службовців розглядаються як одна з базових моделей історичного досвіду професійного самоврядування, що абсорбує принципи і закономірності самоврядування малих соціальних груп суспільства.

Ключові слова: професійні товариства комерційних (торговельних) службовців, приватні товариства, самоврядування.

N. I. Batsak

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History),
Senior Research Fellow, Department of the History of Ukraine XIX —
early XX century, Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), nat_batsak@ukr.net

**CORPORATE SELF-GOVERNMENTS OF PROFESSIONAL
COMPANIES IN THE COMMERCIAL SECTOR: PRINCIPLES
OF ASSOCIATION, LEGALIZATION, FORMOGENESIS
(SECOND HALF OF THE 19th — EARLY 20th)**

Abstract

The history of the emergence, the specifics of the structure and functioning of corporate associations being created by professional communities of the industrial and commercial sphere employees in the cities of above Dnieper area of Ukraine have been investigated. The nature of social initiative, the features of corporate principles, dominants of the activities of professional societies second half of the 19th and the

beginning of the 20th have been analyzed. The societies of commercial employees were considered as one of the basic models of the historical experience of professional self-government, which absorbs the principles and laws of self-government of small social groups of society.

Keywords: *professional societies of commercial employees, private societies, self-government.*

З останньої третини XVIII ст., коли з втратою Україною на її підросійських територіях автономії руйнувалися інституції національної державності, занепала й система самоврядування. Упродовж XIX — початку XX ст. формування самоврядних органів різних ланок на українських теренах, підвладних Російській імперії, здійснювалося згідно з принципами російської суспільно-правової системи. Форми самоврядування, передбачені законодавством, мали як обов'язковий, так і добровільний характер. А саме, неодмінними були загальнодержавні інститути сільського, волосного, земського і муніципального самоврядування, система станово-корпоративного самоврядування (ремісниче, міщанське, купецьке, дворянське), а також органи окремих територіально-етнічних та етноконфесійних автономій. Функціональний зміст і компетенція місцевого самоврядування, здебільшого делеговані йому державою, були пов'язані із задоволенням потреб місцевої громади, переважно економічних, соціальних та культурних. Процеси етатизації розвинули амбівалентність місцевого самоврядування, і як громадського інституту, і як складової частини державної влади.

Добровільний (необов'язковий) характер мали різноманітні інституції економічного самоврядування (у сфері торгівлі, ремесел та промисловості, сільського господарства), професійного (ради присяжних повірених, об'єднання вчителів, лікарів, лоцманів, садоводів, бухгалтерів, комісіонерів, агентів-посередників, прикажчиків і т. ін.) та багатьох інших форм (зокрема, університетське самоврядування). Їхня саморегулююча функція здійснювалася щодо проблем, пов'язаних з певною громадою — територіальною, корпоративно-груповою, професійною абощо. Сьогодні в аспекті соціальної історії (так само, як і в площині публічного права) вони розглядаються як основна форма децентралізації державного управління. Ця обставина зумовлює наукове значення історичного досвіду, пов'язаного з еволюцією і функціонуванням відповідних організацій.

Від початку XX ст. об'єднання, створювані професійними громадами, зокрема комерційних службовців, аналізувалися в рамках політичної економії, трудового й фінансового права як форми здійснення соціального захисту нижчих верств або як приклад успішного розвитку мікрофінансових (кредитних) інституцій¹. У подальшому, згідно з концепцією, виробленою в

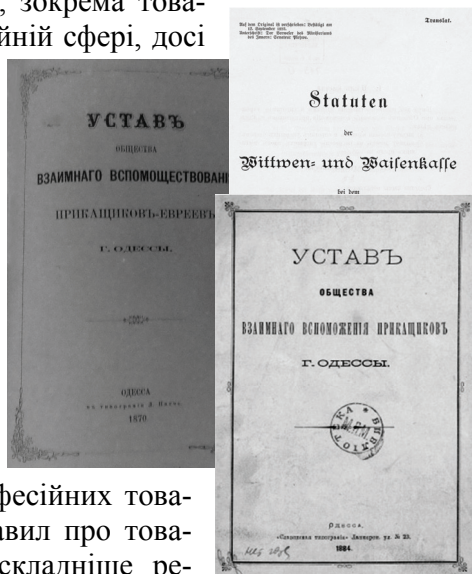
---

¹ Яроцкий В. Г. Страхование рабочих в связи с ответственностью предпринимателей. — СПб., 1895; Гольденвейзер А. С. Социальное законодательство Германской

радянській історіографії, ці організації недиференційовано вивчалися поміж інших самодіяльних громадських товариств², зокрема у якості початкової форми профспілкового руху³. У полі зору сучасних дослідників локальної історії час від часу опиняється добродійний аспект діяльності професійних товариств комерційних службовців⁴.

Утім історія виникнення, специфіка структури та функціонування об'єднань, створюваних упродовж другої половини XIX — початку XX ст. професійними громадами в містах України, зокрема товариств службовців у промислово-комерційній сфері, досі

ніколи не ставали предметом окремого дослідження. Певною мірою це пояснюється низьким рівнем збереженості їхньої діловодної документації у вітчизняних архівах. Більшість документальних матеріалів, віднайдених нами в архівних фондах та колекціях архівних бібліотек (зокрема ЦДІАК України, Державного архіву Одеської області, Відділу юдаїки Інституту рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського), — а це понад півтори сотні одиниць, — проливають більше світла на розвиток професійних товариств після прийняття “Тимчасових правил про товариства і союзи” (1906 р.). Натомість складніше ре-

империи. Страхование рабочих: больничное, от несчастных случаев, на случай потери способности к труду и старости. — К., 1890; *Никольский П. А.* Основные вопросы страхования. — Казань, 1895; *Пресс А. А.* Страхование рабочих в России. — СПб., 1900; *Озеров И. Х.* Экономическая Россия и ее финансовая политика на исходе XIX и в начале XX века. — М., 1905; *Ходский Л. В.* Политическая экономия в связи с финансами. — Т. 2. — СПб., 1908.

² *Степанский А. Д.* История общественных организаций дореволюционной России. — М., 1979; *Его же.* Самодержавие и общественные организации в России на рубеже XIX–XX веков. — М., 1980.

³ У рамках традиційного напрямку сучасної історіографії цей підхід загалом зберігається в дослідженнях професійних товариств у різних локальних вимірах — див., напр.: *Казакова-Анкаримова Е. Ю.* Профессиональные общества и союзы в уральском городе в годы Первой русской революции // Вестник Пермского университета. Серия История. — 2015. — Вып. 4(31). — С. 103–108.

⁴ *Гузенко Ю. І.* Діяльність товариства взаємної допомоги прикащиків-християн міста Миколаєва у 1894–1914 роках // Наукові праці МФ НаУКМА. — Миколаїв, 1999. — Т. 1. — С. 31–35; *Кульчицька О. В.* Благодійні товариства м. Миколаєва наприкінці XIX — на початку XX століття // Наукові записки НаУКМА. — 2002. — Т. 20, ч. 2. — С. 197–201.

конструювати процеси їх інституалізації та вдосконалення упродовж другої половини XIX ст.

У цій статті, не претендуючи на вичерпність і остаточність висновків, зроблено спробу дослідити фахові організації у середовищі корпоративних громад, при чому за основу обрано критерії розвитку форм професійного самоврядування. Мета розвідки передбачає вивчення характеру соціальної ініціативи, специфіки корпоративних принципів фахових товариств, аналіз їх формоутворення і структури.

Харитативність як умова легалізації. Перше професійне товариство прикажчиків на теренах України виникло 1863 р. в Одесі, яке було — разом з організацією торговельних службовців у Ризі (1859 р.) — водночас і одним з перших у державі. Згодом товариства, утворені за їхнім прикладом⁵ іншими громадами комерційно-промислових службовців, почали діяти у більшості значних торговельних і торговельно-промислових центрах, і до кінця XIX ст. таких об'єднань налічувалося в цілому по імперії близько 100⁶. Усі вони були офіційно зареєстровані як товариства взаємної допомоги (рідше — взаємного кредиту).

Серед найбільших і найвідоміших у державі були два, засновані в Одесі — Товариство взаємної допомоги прикажчиків-євреїв, яке діяло з 1863 р., та організоване 1866 р. Допомогове товариство купецьких прикажчиків (згодом зі зміною статуту двічі уточнювало назву: 1880 р. — “Товариство взаємної допомоги прикажчиків”, 1913 р. — “Товариство взаємної допомоги прикажчиків-християн”). У 1890-х роках перше, з капіталом 104,1 тис. руб., об'єднувало у своїх лавах 808 осіб⁷; у другому, з капіталом 48,3 тис. руб., число членів становило 531 особу⁸. Серед інших організацій прикажчиків

---

⁵ Про певну спадковість ідей асоціації у різних громад прикажчиків зокрема говорить один з учасників і перших істориків професійного руху комерційних службовців Д. Антошкін: “...коли у Москві 1863 р. виникла думка організувати товариство купецьких прикажчиків, то в ініціаторів при розробці статуту в якості матеріалу був у руках лише один статут Ризького товариства взаємодопомоги прикажчиків, яке виникло 1859 року”. — Див.: Антошкін Д. В. Очерк движения служащих в России (со второй половины XIX века). — М., 1921. — С. 11. Щодо безпосередніх впливів досвіду Харківського товариства взаємного кредиту на організаторів товариства прикажчиків Києва свідчить майже повна тожність складеного ними 1879 р. Проекту статуту до параграфів харківського статуту 1864 р. (за деякої розбіжності у розмірах внесків). — Див.: Устав Общества взаимного кредита приказчиков г. Харькова. — Харьков, 1864; Проект устава Общества взаимного кредита приказчиков г. Киева. — К., 1879.

⁶ Вспомогательные кассы // Энциклопедический словарь / изд. Ф. Брокгауз, И. Ефрон. — СПб., 1892. — Т. 7. — С. 415–422.

⁷ Отчёт правления общества взаимного вспомоществования приказчиков-евреев г. Одессы за 1890 г. — Одесса, 1891. — С. 3–70.

⁸ Отчёт правления общества взаимного вспоможения приказчиков г. Одессы за 1897 г. — Одесса, 1898. — С. 3–68.

у цей період виділялися потужністю також Ризьке (1859 р.), Московське (1863 р.), Харківські (1864 р. та 1883 р.), Петербурзьке (1865 р.), Казанське (1866 р.), Київське (1883 р.) та Варшавське (1884 р.) товариства. Найбільший капітал серед них усіх мало Харківське товариство взаємного кредиту прикажчиків (1864 р.), яке єдине займалося (з 1869 р.) банківськими операціями: 1885 р. його основний капітал становив понад 346 тис. руб.⁹

На початок ХХ ст. загалом по імперії рахувалося 235 товариств, утворених на началах взаємного кредитування; їхні сумарні основні капітали становили 35 млн руб., а обігові — 315 млн руб.¹⁰ Більшість з них були організовані професійними громадами комерційних службовців. Вельми широка їхня номенклатура постійно урізноманітнювалася, що відбивало процеси професіоналізації, характерні для тогочасних українських міст. Так, до початку ХХ ст. найбільше товариств взаємної допомоги утворили прикажчики — у Бердичеві, Житомирі, Києві, Катеринославі, Одесі, Харкові, Ромнах, Херсоні, Миколаєві, Чернігові, Керчі та ін. Також в цей час існували товариства, організовані спільно “прикажчиками і комерційними служителями” (у Бердичеві), купецькими агентами та разом — купецькими агентами і дрібними службовцями (в Одесі). Згодом виникли організації взаємної допомоги комерційних службовців і дрібних торговців (Миколаїв), службовців у торгових і промислових закладах (Бердичів, Біла Церква, Богуслав, Київ, Умань, Черкаси), товариства взаємної допомоги посередників з купівлі й продажу (Одеса), службовців у конторах і приватних закладах (Київ), каси і товариства службовців у різних компаніях (у тому числі пароплавних та на більшості цукрових заводів¹¹), у банках і кредитних товариствах, ломбардах та по окремих магазинах (в Одесі, Михайлівці, Херсоні, на Київщині тощо), товариства роздрібних бакалійно-молочних торговців (Київ), бухгалтерів і конторників (Київ) та ін.

За всієї багатоманітності деталей, ці організації об’єднують дві спільні риси. По-перше, офіційно товариства позиціонували свою діяльність як доброчинну, представляючи її головною метою “надання допомоги своїм членам та їхнім сім’ям і покращення їх становища”. А по-друге, інший бік свого функціонування — надання доступного і дешевого кредиту — вільно замовчували або, частіше, маскували харитативними цілями: “виділення

---

⁹ Отчёт Общества взаимного кредита приказчиков г. Харькова за 1885 г. — Харьков, 1886. — С. 3.

¹⁰ *Ходский Л. В.* Указ. соч. — С. 99.

¹¹ Аналіз статутних документів цих організацій показав, що значна їх частина була утворена не на добровільній ініціативі; участь службовців у них здебільшого носила обов’язковий характер, що зближує ці інституції з примусовим взаємним страхуванням працівників. Складаючи осібний тип допомогових товариств, тут вони розглядатися не будуть.

нужденним членам і їхнім сімействам грошових допомог” (у більшості випадків їх слід було повертати, з відсотками чи без).

Причини такої “відданості” прикажчиків філантропічній ідеї та поширення у другій половині XIX ст. їхніх професійних організацій під девізом добродієвності приховувала специфіка тодішнього російського законодавства. Річ у тім, що до 1862 р. заснування будь-яких недержавних (т. зв. “приватних”) об’єднань було вкрай ускладненим, оскільки легалізувалося виключно імператорськими постановами. Внаслідок цих обставин чисельність громадських товариств була мізерною.

У другій половині XIX ст. ставлення законодавства до добровільних організацій громад дещо лібералізується: згідно з царським рескриптом 12 січня 1862 р.¹² затвердження статутів “приватних” товариств, переходить до юрисдикції інституції середньої ланки державної влади — від губернаторів / градоначальників до окремого корпусу жандармів. Однак ці зміни в порядку затвердження добровільних об’єднань обходили лише “товариства для взаємної допомоги або з іншою благодійною метою”. Таким чином, цей факт і визначив зростання числа організацій фінансово-доброчинної спрямованості.

За кілька років, 3 січня 1869 р. був прийнятий наступний указ, котрий спростив ще більше порядок створення харитативних громадських інституцій, закріпивши прерогативу затвердження їхніх статутів за міністерством внутрішніх справ¹³. За новою нормою, добродієвне товариство могло об’єднувати необмежене число осіб, які зробили внесок певних коштів або ж брали практичну участь у його діяльності. Нововведення сприяли подальшому зростанню числа товариств відповідного типу в містах українських губерній. Зокрема саме в цей період виникають організації прикажчиків Бердичева, Житомира, Харкова, Києва, Катеринослава, Миколаєва, Херсона.

Створення товариства дозволялося за умови наявності необхідних коштів на його утримання. Зміст же діяльності “приватних” товариств визначало міністерство, контролювало її, накладаючи певні обмеження та, за необхідності, мало право її припинити. Усі товариства, підпорядковані міністерству внутрішніх справ, повинні були подавати до цієї установи свої щорічні звіти, де мали зазначати розміри своїх капіталів, дані про розміри і характер прибутків та витрат, власність, число членів тощо.

Із прийняттям 1 червня 1895 р. закону про заклади дрібного кредиту, а 7 червня того ж року — положення про дрібні кредити — норми імперського законодавства, хоч і з запізненням, прийшли у відповідність до давно назрілих вимог соціальної та фінансово-економічної ситуації пореформеного

¹² Полное собрание законов Российской империи. — Собр. 2. — Т. 37, ч. 1. — № 37852. — С. 26–28.

¹³ Там же. — Т. 44, ч. 1. — № 46615. — С. 53–54.

суспільства. Професійні товариства взаємної допомоги отримали більше можливостей для розвитку кредитно-фінансового напрямку своєї діяльності. Їхня кількість починає стрімко зростати. Разом з кредитними закладами (понад 1,4 тис. ощадно-позичкових товариств і кас), вони утворили мережу установ, орієнтованих на суспільну потребу в отриманні доступних кредитів на невеликі суми. Вже 1898 р. часопис “Киевское слово”, ґрунтуючись на даних звітів міністерства фінансів, констатував, що питання дрібного кредиту в містах “вже майже вирішено”. “Заклади дрібного кредиту, виконуючи операції, головним чином, своїми власними коштами, володіють значними сумами у 35 млн руб., з яких 25 млн перебувають у розпорядженні кас і товариств взаємного кредиту”¹⁴.

На зламі XIX–XX ст. усі допомогові товариства в українських містах, утворені торговельними службовцями за професійним принципом, надавали можливість як вигідного кредитування так і безвідсоткової позички. У такий спосіб товариствам взаємної допомоги вдавалося ефективно залучати до своїх лав все нових членів певних корпоративних громад міста (а разом з тим — і їхні заощадження).

Отже, перші товариства комерційних службовців, що з’явилися по українських містах до середини 1890-х рр., намагалися втілювати свою мету за відсутності адекватної законодавчої основи. Різнострамованість функцій професійних об’єднань від початку була наслідком вимушеної стратегії вести справи, не виходячи формально за рамки “дозволеної доброчинності”. Через це фінансова основа допомогової діяльності прикажчиків (кредитування, сприяння у придбанні цінних паперів і т. ін.) довгий час балансувала на межі, розвиваючись на страх і ризик організаторів, оскільки російське законодавство з тривалим запізненням реагувало на необхідність регулювання цієї сфери.

Ініціатори і принципи самоорганізації. Громадська активність службовців комерційно-промислової сфери певний час зростала, не будучи вельми помітним явищем загального піднесення суспільного руху другої половини XIX ст. Проте саме в їхніх колах, різнорідних за соціальним і майновим становищем, від початку 60-х років XIX ст. найактивніше поширилися¹⁵ одні з перших в Російській імперії організації за професійно-корпоративним принципом.

Досить поширеною є точка зору, згідно з якою різноманітні товариства на засадах взаємодопомоги були перенесені на терени Російської імперії з Заходу та “у штучний спосіб” організовувалися “під керівництвом й опікою інтелігентних людей... при цьому занадто мало уваги зверталось на ступінь

---

¹⁴ Киевское слово. — 1898. — № 3649 (8 марта). — С. 1.

¹⁵ Вспомогательные кассы. — С. 415–422.

підготовленості російського ґрунту”¹⁶, — тобто насамперед рівень економічної культури нижчих верств.

Хто ж були реальні подвизники професійної самоорганізації та само- (“взаємо”) допомоги, що їхня діяльність призвела до впровадження принципів корпоративного самоврядування? Прикажчики, — з одного боку, добре відомий за творами реалістичного театру і літератури узагальнений типаж мало приємного роболіпного суб’єкта, що лицемірно упадає перед хазяїном і догоджає клієнтам торгового закладу. З іншого — одна з найбільш масових та водночас діяльних і мобільних професійних груп містян, що за своїм родом занять мали розвинуті навички комунікації та практичну жилку. Й менше з тим, це була одна з найбільш соціально вразливих категорій, “серед якої нужда й незабезпеченість прогресували”¹⁷ в міру зростання їх чисельності у великих торгово-промислових містах.

Утім соціально-професійна категорія прикажчиків охоплювала досить різномірних представників торговельних службовців або службовців у приватних осіб. Серед них були і менеджери середньої ланки, котрі завідували великими магазинами або відділеннями і філіями хазяйських фірм (їх зазвичай називали “головними прикажчиками”), і агенти-представники торгових домів у гуртових операціях, і рядові продавці роздрібного товару. Офіційно існував розподіл на прикажчиків 1-го класу (головних прикажчиків) і 2-го класу (всіх інших). Ця професійна група становила кістяк нижчих верств середнього стану, до яких також належали рахівники (бухгалтери) та їх помічники, касири, конторники й суміжні за фахом службовці у комерційних і промислових підприємствах, керуючі справами у приватних осіб тощо.

Постійно відчуваючи, з одного боку, потребу в дрібних кредитах, а з іншого — намагаючись позбавитися кабали лихварів, торговельні службовці зверталися до ідеї самокредитування. Саме таким чином у середовищі певних груп прикажчиків Одеси на початку 1860-х рр. формувалася думка про необхідність “правильно організувати підтримку”¹⁸, а з тим народжувалася ініціатива створення асоціацій взаємної допомоги.

Каталізатором процесу стала локальна криза, що вдарила по місту через скасування 1859 р. порто франко. Негативний ефект припинення режиму безмитної торгівлі (форсований на тлі загальноросійської післявоєнної кризи) найбільше позначився на занепаді суспільного духу міської громади, адже на той час міф “порто франко — джерело міжнародного торговельного значення Одеси та її процвітання” вже був міцно вкоріненим у її колективній

---

¹⁶ *Озеров И. Х.* Указ. соч. — С. 223–234; *Фридман Н.* Ссудо-сберегательные и кредитные товарищества в России // Русское экономическое обозрение. — 1901. — № 2. — С. 45; № 4. — С. 80.

¹⁷ *Очерк деятельности Общества взаимного вспомоществования приказчиков г. Одессы за 50 лет.* — Одесса, 1913. — С. 7.

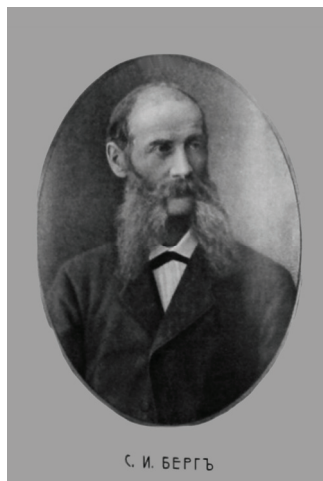
¹⁸ Там же.

свідомості. З іншого боку, підприємці-власники, намагаючись компенсувати підвищені видатки, спричинені введенням мита, масово скорочували штат службовців. Зміни в усталеному порядку соціально-економічних відносин, трансформації соціокультурних зв'язків призвели торговельне життя міста до гострої кризи, “під час якої багато прикажчиків втратили місця”. За спогадами сучасників, серед їх професійної групи “прогресували такі явища, які помалу стали природним проводом ідеї організованої взаємодопомоги у стані... все це зміцнювало у його свідомій частині думку про необхідність згуртуватися навколо товариства, яке єдине тоді було опорою для бідних, голодних і хворих”¹⁹.

Перше товариство прикажчиків від початку постало як неформальне об'єднання десяткох однодумців. Принаймні тодішня регіональна преса намагалася представити процес його створення саме в ключі харитативних прагнень: “Ініціатори... спершу керувалися винятково міркуваннями релігійного характеру, але згодом... проїнялися ідеєю доброчинності. [Вони] урядили між собою відкладати надлишки своїх доходів, кожний по мірі своїх коштів та можливостей, з тим, аби на ці суми допомагати час від часу своїм товаришам по заняттю на випадок нещастя, хвороби чи надавати підтримку осиротілим сім'ям їх стану”²⁰. Для розпорядження накопичуваними коштами спеціально обирали довірених осіб — старшин. На цій основі в одеських прикажчиків поступово й визріла думка створити окреме товариство взаємної допомоги.

За оцінкою одного з перших дослідників діяльності товариств взаємної допомоги М. Непряхіна, “не громадські діячі, не люди широкого почину та широких планів поклали початок товариствам... у більшості випадків ініціатива організації виходила від купецтва і верхівки торгових службовців, що склали адміністрацію торгових підприємств... організація йшла в ім'я дрібних цілей доброчинного характеру”²¹. Отже можна припустити, що серед одеських ініціаторів — “десяти прикажчиків-євреїв, які служили на приватних посадах”²², — провідну роль відігравали саме службовці вищої ланки. У першому звітному документі зазначено,

¹⁹ Там же.

²⁰ Одесский вестник. — 1863. — 29 июня. — С. 4.

²¹ *Непряхин М. Г.* Общества взаимопомощи торговых служащих: Очерк развития. — Саратов, 1913. — С. 24.

²² Отчёт комитета общества взаимного вспомоществования приказчиков-евреев г. Одессы за первый год существования. — Одесса, 1864. — С. 3.

що саме “п.п. С. Берг, Б. Айзман, Й. Вейнберг, Н. Горович, Г. Кенігсберг, Л. Лангфельд, Н. Красний, А. Мочан, А. Рудич, і С. Фельдштейн”²³ склали й подали 1862 р. на затвердження проект статуту, заснувавши Одеське товариство взаємної допомоги прикажчиків-євреїв.

На початку весни наступного року, 26 березня воно було затверджене, і того ж дня у приміщенні шестикласного єврейського казенного училища товариство скликало свої перші загальні збори. Члени товариства (62 особи) обрали поміж себе перший орган управління — комітет, до складу якого увійшли й перші ініціатори: С. Берг (голова), Ф. Жорно (бухгалтер), О. Гінзбург (скарбник) і шість членів — І. Лівшиц, Ф. Зайда, Н. Красний, Й. Вейнберг, З. Бернштейн і В. Гартенштейн.

Про цю подію, як і про решту помітних фактів своєї подальшої діяльності, прикажчики поінформували широку громадськість через найбільший регіональний часопис “Одесский вестник”²⁴, розмістивши на його шпальтах і текст першого статуту.

Товариства прикажчиків наприкінці XIX ст.²⁵

<i>Товариство</i>	<i>Рік заснування</i>	<i>Чисельність чинних членів</i>
Товариство взаємної допомоги прикажчиків-євреїв Одеси	1863	555
Товариство взаємного кредиту прикажчиків у Харкові	1864	240
Товариство взаємної допомоги прикажчиків і комерційних служителів Бердичева	1866	433
Товариство взаємної допомоги прикажчиків Одеси	1866	436
Київське товариство взаємної допомоги прикажчиків	1883	233
Товариство взаємної допомоги прикажчиків-християн Миколаєва	1893	124
Товариство допомоги купецьким агентам і різним торговцям Одеси	1899	422

²³ Там же.

²⁴ Одесский вестник. — 1863. — 30 марта. — С. 4.

²⁵ Отчёт правления общества взаимного вспомоществования прикажчиков-евреев г. Одессы за 1896 год. — Одесса, 1897. — С. 70; Отчёт комитета общества взаимного вспомоществования прикажчиков и коммерческих служителей из евреев г. Бердичева за 1899 г. — Бердичев, 1900. — С. 41; Отчёт правления общества взаимного вспоможения прикажчиков г. Одессы за 1897 год. — С. 63; Отчёт Киевского общества взаимного вспоможения прикажчиков за 1885 г. — К., 1886. — С. 46; Отчёт правления общества пособия купеческим агентам и разным торговцам г. Одессы за 1899. — Одесса, 1900. — С. 35.

Громадська ініціатива коммі (тобто *commis*, як тоді називали прикажчиків у багатомовному портовому місті)²⁶ викликала помітний суспільний резонанс. Преса й надалі періодично висвітлювала перипетії непростого її становлення. Така відкритість у справах першого товариства прикажчиків позитивно вплинула на поширення ідеї взаємодопомоги серед нижчих верств городян Одеси та інших міст, які відгукнулися організацією мережі подібних товариств, що до їх лав долучилися сотні нових членів (див. таблицю).

У більшості організацій комерційних службовців розрізнялися повноправні (чинні) і неповноправні члени. За статутом Одеського товариства (1863 р.)²⁷, чинним членом (винятково на добровільній основі) міг стати кожний службовець (іудейського віросповідання) “бездоганної поведінки”, котрий “служить на приватній посаді” (§ 4). Порядність та добра репутація службовця мали першорядне значення для соціально-професійної спільноти. У разі скоєння особою негідного вчинку загальні збори мали право позбавити її членства у товаристві (§ 12). Аналогічний підхід панував у Товаристві взаємної допомоги прикажчиків і комерційних служителів м. Бердичева (1866 р.)²⁸.

Належність до категорії чинних членів у лавах Одеського допомогового товариства купецьких прикажчиків та Харківського товариства взаємного кредиту прикажчиків передусім визначалася умовою характеру зайнятості. Набути статусу чинного члена товариства в першому могли “винятково особи, котрі служать у купців, як то: прикажчики і конторники”²⁹; у другому — “лише особи, котрі займають у торгових справах посади: прикажчиків, комісіонерів, бухгалтерів і конторників”³⁰. Переміна місця служби або посади автоматично призводила до виключення з числа чинних членів Одеського товариства (§ 14).

---

²⁶ *Commis* — від фр. *commettre* — ‘довірити’, ‘поручити’ — Див.: *Комми* // Словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка. Материалы для лексической разработки заимствованных слов в русской литературной речи / Сост. под ред. А. Н. Чудинова. — Изд. 3. — СПб., 1910.

²⁷ Устав Общества взаимного вспомоществования приказчиков-евреев г. Одессы. — Державний архів Одеської області (Держархів Одеської обл.), ф. 2, оп. 1, спр. 625, арк. 18–19зв.

²⁸ Устав общества взаимного вспоможения приказчиков и коммерческих служителей из евреев г. Бердичева. — Житомир, 1868. — С. 3–5.

²⁹ Устав вспомогательного общества купеческих приказчиков г. Одессы [1866 г.] // Держархів Одеської обл., ф. 2, оп. 1, спр. 821, арк. 12–13зв.

³⁰ Устав общества взаимного кредита приказчиков в Харькове [1869 г., с доп. 1871, 1872, 1879, 1886 гг.]. — Харьков, 1895. — С. 3–4.

В обох організаціях існував етичний контроль: суворі заходи — до позбавлення чинного членства — вживалися щодо осіб, які “нехтували обов’язками служби у хазяїв, котрим вони були рекомендовані” комітетом товариства, а також ті, хто вчинив будь-який ганебний вчинок.

Пізніше до статуту допомогового товариства купецьких прикажчиків були внесені певні зміни, які серед іншого торкнулися і порядку членства. Так, від початку 1880-х рр. до складу чинних членів цієї організації могла увійти будь-яка особа 21–50 років, котра служила у торговельній або промисловій сфері, “а саме: прикажчики, бухгалтери, конторники, агенти, керуючі, комісіонери й т. ін.”, як чоловіки, так і жінки³¹. Однак обов’язковою для кандидата стала вимога надавати рекомендацію від свого працедавця або від двох чинних членів товариства. Натомість зміна фаху / занять вже не була підставою для виключення з організації. Порушення професійної етики або “доведене нехтування обов’язками служби у хазяїв” тягнули за собою грошові штрафи, і лише у винятковому випадку — позбавлення членства (§ 25).

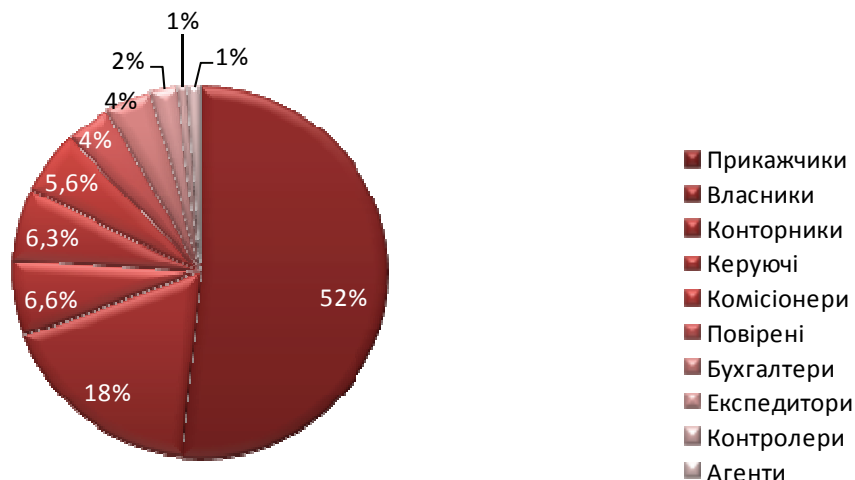
Подібна система правил щодо кандидатів існувала також у Київському товаристві взаємної допомоги прикажчиків. Претенденти, чий вік не перевищував 50 років, мали працювати “на посадах прикажчиків, комісіонерів, бухгалтерів, агентів та керуючих”³². Також передбачалася наявність рекомендації від хазяїна-працедавця або поручительство трьох членів товариства (§ 7). Кандидати приймалися до числа чинних членів на засіданнях ради товариства шляхом голосування. Особи, яким було відмовлено в прийомі, могли подати заявку через рік, але лише один раз: доставши відмову вдруге, вони позбавлялися права вступу назавжди (§ 8, 10). Втратити чинне членство в Київському товаристві можна було за кількох обставин: через невплату внесків; через неповернення позички; через негідні вчинки і зрештою, через недбале виконання обов’язків служби в тих осіб, яким член товариства був рекомендований організацією (§ 11).

Чинні члени становили основу і головний соціальний капітал професійних об’єднань. Крім власне прикажчиків, вони охоплювали багато інших професійних груп: повірених, бухгалтерів, касирів, агентів, керуючих, комісіонерів, експедиторів, техніків тощо (див. рис. 1).

---

³¹ Устав общества взаимного вспоможения приказчиков г. Одессы [1880]. — Одеса, 1884. — С. 6.

³² Устав Киевского общества взаимного вспоможения приказчиков. — К., 1884. — С. 1.

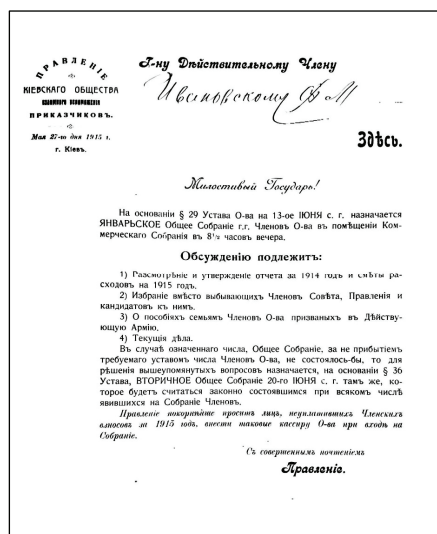

Рис. 1. Професійна структура чинних членів Товариства взаємної допомоги прикажчиків Одеси (1890-і роки)

Винятково серед чинних членів на загальних зборах товариств прикажчиків щорічно обиралися голова і склад правління (комітету), склад ради, а також заміщалися кілька функціональних посад (бухгалтера, скарбника, секретаря, касира та ін.). При цьому, як правило, не бралися до уваги рід занять або посада кандидатів. Однак у деяких організаціях запроваджувалися певні квоти. Так, в Одеському товаристві купецьких агентів (1866 р.) з шістьох осіб-членів комітету, “троє повинні мати заняття або [місце] проживання у трьох різних частинах міста та займатися за трьома різними галузями торгівлі”³³. Диференційований підхід щодо обрання до керівного органу передбачався і статутом Одеського товариства прикажчиків-свреїв (1863 р.): голова правління і бухгалтер могли обиратися серед усього числа членів, а з семи членів правління троє мали бути “службовцями торгових магазинів”, решта — з інших комерційних сфер³⁴.

³³ Держархів Одеської обл., ф. 2, оп. 1, спр. 821, арк. 29. Ці обмеження були скасовані у новій редакції статуту товариства 1880 р. Тоді ж було змінено його назву: “Товариство взаємної допомоги прикажчиків м. Одеси”. — Див.: Устав общества взаимного вспоможения приказчиков г.Одессы [1880]. — Одесса, 1884. — 25 с.

³⁴ Там само, спр. 625, арк. 79 зв.

Запрошення з бюлетенями.
Київське товариство прикажчиків

Выбываютъ	Продлажаю къ баллотировкѣ
Члены Совета:	Въ Члены Совета
Ф. А. Горбѣль	
З. І. Андерсъ	
А. Е. Руденковъ	
Кандидаты въ члены совета	Въ кандидаты Членовъ Совета
Д. И. Манаровъ	
Подлежитъ выбору 3 кан.	
Члены Правленія:	Въ Члены Правленія
А. В. Бобринцкій	
Г. Г. Кушнерчукъ	
Кандидаты въ члены правленія	Въ кандидаты Членовъ Правленія
Подлежитъ выбору 3 кан.	

Правління було представником організації, самостійно провадило усі справи, планувало витрати і складало річний баланс. На засіданнях правління вирішувалося певне коло організаційних і поточних питань. При ньому могли діяти постійні або тимчасові комісії, наділені повноваженнями у тій чи іншій царині діяльності товариства — бібліотечній, шкільній, медичній тощо. Галузеві комісії, члени яких обиралися загальними зборами, користувалися певною автономією. Вся система управління в допомогових товариствах була спрямована на демократизацію і залучення найбільшого числа членів до процесів господарської діяльності та керівництва.

Чергові загальні збори скликалися двічі на рік комітетами/правліннями товариств. У надісланому особистому запрошенні кожний член організації отримував також бюлетені для голосування на зборах. Порядок прийняття рішень був загальним для всіх товариств комерційних службовців: “присуди” ухвалювалися шляхом голосування на загальних зборах за більшістю голосів. На зборах усі чинні члени мали однакове право голосу, яке не можна було передавати іншому в разі своєї відсутності.

Раз на рік заслуховувався детальний звіт про діяльність товариств, отримані з різних джерел прибутки та видатки, а також затверджувався новий річний кошторис. Для перевірки правильності ведення фінансових справ товариств існував інститут ревізійної комісії, до складу якої обиралися незацікавлені особи. Їхні неупереджені висновки частіше містили рекомендації щодо вдосконалення ведення справ. Іноді прискіпливість і професійність підходу внутрішніх ревізорів допомагала виявити не лише помилки, а й умисні порушення з боку членів правління. Зокрема, члени ревізійної комісії Київського товариства О. Бобринцкій, А. Буслов, К. Борисов і С. Смирнов, перевіряючи звіт за 1907 р., викрили

систематичні прояви недбалства та низку дрібних зловживань касира І. Полуботка³⁵.

З часом у середовищі чинних членів товариств відбувався природний процес диференціації: внаслідок успішності професійної діяльності та збагачення частина прикажчиків переходила до вищих соціально-економічних груп, зокрема власників комерційних підприємств. Так, наприкінці ХІХ ст. близько шостої частини чинних членів Одеського товариства прикажчиків (1866 р.) складали власники підприємств і торгових фірм Одеси та деяких інших міст (див. рис. 1). З них шестеро осіб (експедитор при Одеській митниці М. Георгі, власники оптових мануфактурних фірм Д. Котляревський та В. Пташников, головний страховий агент М. Палаузов, керуючий мануфактурним магазином І. Морозов, бухгалтер Й. Орловський) були одночасно чинними і почесними членами³⁶.

У Київському товаристві прикажчиків (1883 р.) на початок ХХ ст. частка власників (ця група об'єднувала підприємців, торговців, купців і власників будинків) становила понад 19% від усіх чинних членів (див. рис. 2). Серед них, зокрема купець другої гільдії А. Ілляш (Ілляшев) за виняткову добродічність був обраний одночасно у довічні чинні і почесні члени³⁷.

Рис. 2. Професійна структура чинних членів Товариства взаємної допомоги прикажчиків Києва (поч.ХХ ст.)

³⁵ Отчёт Киевского общества взаимного вспоможения приказчиков за 1907 год. — К., 1908. — С. 61–63.

³⁶ Отчёт правления общества взаимного вспоможения приказчиков г. Одессы за 1897 г. — С. 50–51.

³⁷ Отчёт правления Киевского общества взаимного вспоможения приказчиков за 1907 г. — К., 1908. — С. 66–67.

Зміна соціально-професійного статусу не призводила до втрати права чинного членства у більшості товариств прикажчиків. Натомість підвищувалися шанси таких осіб бути обраними на керівні посади у складі ради або правління, разом з тим відкриваючи можливості до використання матеріальних ресурсів організацій у власних цілях. Поступова “елітаризація” товариства, — і це було проблемою насамперед старіших з них, — вела до відходу від демократичних засад в управлінні, порушення взаємодії та комунікативних зв’язків між членами громади, втрати єдності цілей, застою і деградації в усіх сферах її діяльності³⁸.

Виняток становили положення, прийняті Харківським товариством взаємного кредиту прикажчиків, за статутом якого “чинні члени, що вийшли з прикажчиків у хазяї” могли, за своїм бажанням, залишатися членами організації, однак при цьому позбавлялися права на голос та участь в управлінні справами (повноправне членство зберігалось лише за кількома фундаторами товариства)³⁹.

Особлива роль у допомогівих організаціях комерційних службовців покладалася на категорію членів-ревнителів (тобто небайдужих — тих, хто співчуває цілям товариства і співпрацює на його користь). Головним загальним принципом набуття цього звання для осіб будь-якого стану і фаху (у товариствах прикажчиків-євреїв зазначалося також: “будь-якого віросповідання”) була лише їхня згода сплачувати внески до каси товариства. Суми внеску коливалися в різних організаціях: від 25 до 50 руб. при вступі, а також від 3 до 5 руб. щорічно.

У багатьох товариствах взаємодопомоги прикажчиків існувала практика залучення до числа членів-ревнителів без грошового внеску фахівців, які своєю працею могли підтримувати якийсь із напрямів діяльності організації. Наприклад, фармацевтів та осіб різного медичного профілю, — якщо вони згоджувалися надавати громаді безкоштовно або на пільгових умовах свої послуги. Так, в Одеському товаристві прикажчиків-християн серед 86 чле-

---

³⁸ Подібні застійні процеси, які відбувалися впродовж 1890-х рр., вдалося подолати шляхом реформування найстарішому товариству прикажчиків Одеси. — Див.: Отчёт правления общества взаимного вспомоществования приказчиков-евреев Одессы за 1906 год. — Одесса, 1907. — С. 5–10; Очерк деятельности Общества... — С. 14–16. З аналогічними проблемами стикалися, кожна в свій час, інші допомогіві організації комерційних службовців, на що зокрема 1905 р. нарікало правління Казанського товариства прикажчиків (існувало з 1866 р.): “Система спілкування між органами управління та членами нашого Товариства, залишаючись без змін упродовж десятків років, має бути визнана застарілою та незадовільною...” — детально див.: Доклад правления, принятый общим собранием 3 июня 1903 г. // Сведение о деятельности вспомогательного общества приказчиков в Казани. — Казань, 1905. — С. 3–4.

³⁹ Устав общества взаимного кредита приказчиков в г. Харькове. — Харьков, 1895. — С. 4.

нів-ревнителів були 9 лікарів⁴⁰. З Київським товариством на тих самих добровичних засадах співпрацювали 16 медиків та провізорів⁴¹.

Унаслідок принципу залучення добровільних помічників на певному етапі розвитку практично в усіх товариствах прикажчиків запроваджувався інститут почесного членства. Так, у Товаристві прикажчиків-євреїв Одеси за статутом 1870 р. визначалося, що почесні члени обираються з осіб “усіх віросповідань, які користуються пошануванням та загальною повагою” (§ 11)⁴². В Одеському товаристві прикажчиків правила почесного членства визначав статут 1906 р.: “вимагається обрання у це звання за рішенням загальних зборів, за умови особливих послуг, наданих товариству або ж внесення у касу товариства водночас не менше 100 руб.”⁴³.

Обрані до обох категорій неповноправного членства особи не могли брати кредити або іншу допомогу, займати будь-які керівні посади; на загальних зборах їм надавався лише дорадчий голос. Так, один з перших чинних членів товариства взаємної допомоги прикажчиків-християн Миколаєва (1894 р.) Д. Дзіно, котрий служив агентом міського агентства поштово-товарно-пасажирського пароплавства А. Мелетіна, М. Олевинського і К^о, у 1890-х рр. обирався до складу правління цього товариства⁴⁴. На початку 1900-х рр. Д. Дзіно за активну громадську діяльність і меценатство отримав звання особистого, а згодом спадкового почесного громадянина. Відтоді він продовжував залишатися у товаристві прикажчиків, не беручи участі в його управлінні.

Залучення до професійних організацій представників з вищих соціально-економічних груп на правах почесного члена (або ревнителя) мало велике значення насамперед для фінансової успішності товариства (через отримання постійних дотацій у вигляді крупних внесків і цільових пожертв), медичної допомоги, здійснення патронату в питаннях працевлаштування членів громади тощо. Так, упродовж 1890-х рр. періодичні внески на різні цілі (розмір коливався від 200 до 250 руб.) робили почесні члени Одеського товариства прикажчиків крупні комерсанти В. Пташников та Д. Котляревський, обидва також діячі міського самоврядування⁴⁵. На початку ХХ ст. справу опіки над

---

⁴⁰ Отчёт правления общества взаимного вспоможения приказчиков г. Одессы за 1897 г. — С. 66.

⁴¹ Отчёт правления Киевского общества взаимного вспоможения приказчиков за 1907 г. — С. 66–67.

⁴² Держархів Одеської обл., ф. 2, оп. 1, спр. 625, арк. 75–75 зв.

⁴³ Устав общества взаимного вспоможения приказчиков г. Одессы. — Одесса, 1906. — С. 8.

⁴⁴ Державний архів Миколаївської області, ф. Р-216, оп. 1, спр. 1806, арк. 89–96; Адресная и справочная книга всего Николаева на 1912 год. — Николаев, 1912. — С. 61.

⁴⁵ Отчёт правления общества взаимного вспоможения приказчиков г. Одессы за 1897 г. — С. 35–42.

товариством, відкритою при ньому торговою школою ще з більшою активністю продовжували молодші члени цих підприємницьких родин⁴⁶. Почесне членство у товариствах прикажчиків накладало обов'язок не лише підтримувати фінансову стабільність, але також лобювати інтереси професійних організацій в органах державної влади та місцевого самоврядування — там, де їхній вплив міг прислужитися на користь розвиткові професійної громади.

Отже, активну участь представників заможних верств у діяльності допомогових товариств комерційних службовців можна розглядати як приклад реалізації принципу соціальної відповідальності та зміцнення корпоративного духу, коли соціально-економічна група підприємців-власників брала участь у кредитуванні, страхуванні та організації надання певних соціальних гарантій (навчання дітей прикажчиків, медичної допомоги тощо). Взаємодія між різними категоріями членів професійних товариств сприяла обопільному зміцненню корпоративної свідомості.

Таким чином, прагнення комерційних службовців вирішувати свої нагальні життєві та професійні проблеми, гуртуючись за фаховим принципом, виникало як “ініціатива мас” (*grassroots*), охоплюючи певні групи міських верств. Їхні корпоративні об'єднання, зберігаючи певну подібність до поширених у державі станових інституцій, формувалися як організації закритого типу. Іншою детермінантою їхнього формоутворення був принцип етнокультурної сегментації. Впровадження у діяльність професійних товариств стратегій комерційного підприємства, розрахованих на фінансове процвітання, зрештою приводило до співробітництва громад з представниками груп вищого соціально-економічного статусу — підприємцями, відомими філантропами, діячами місцевого самоврядування. З іншого боку, й у самому середовищі чинних членів товариств досить активно відбувалися процеси соціальної диференціації внаслідок успішності справ і збагачення певної частини найманих службовців.

Інтенсивне зростання наприкінці XIX — початку XX ст. мережі професійних товариств, що охоплювали різні групи осіб, зайнятих у комерційній сфері, було пов'язане з рядом причин політичного та соціально-економічного характеру. Запровадження державою під час реформ низки неурядових (муніципальних, земських тощо) інституцій, котрі відігравали помітну роль у суспільстві, створило важливий прецедент, наслідуючи який корпоративні об'єднання почали брати на себе все більше функцій регулювання суспільного життя. За висловом Дж. Бредлі, організації громадського самоврядування зруйнували “монополію..., яка раніше належала самодержавству і бюрократії”⁴⁷.

⁴⁶ Держархів Одеської обл., ф. 335, оп. 1, спр. 1, арк. 25, 112 зв.

⁴⁷ Бредлі Дж. Общественные организации и развитие гражданского общества в дореволюционной России // *Общественные науки и современность*. — 1994. — № 5. — С. 81.

Вивчення корпоративних об'єднань у їх становленні, легалізації та еволюції принципів діяльності в умовах законодавства абсолютистської держави розсуває рамки сучасного розуміння процесів формування громадської ініціативи, самооб'єднання різних фахових груп та складання професійних ідентичностей.

Професійні товариства, проголошуючи добродійні, фахові, соціальні та освітньо-культурні цілі, поряд з інституціями місцевого самоврядування, формували в суспільстві важливі “горизонтальні” зв'язки, вибудовували необхідний контрбаланс “вертикалі” державної влади і чиновницькому свавілля. В умовах стабільної ретардації практичних зусиль бюрократичного апарату стосовно потреб суспільства корпоративні об'єднання торговельних службовців були одними з перших добровільних організацій громадського самоврядування, що прагнули перехопити ініціативу до своїх рук.

REFERENCES

1. Antoshkin, D. V. (1921). *Ocherk dvizheniya sluzhashchikh v Rossii (so vtoroy poloviny XIX veka)*. Moscow. [in Russian].
2. Bradly, J. (1994). Obshchestvennyye organizatsii i razvitiye grazhdanskogo obshchestva v dorevolyutsionnoy Rossii. *Obshchestvennyye nauki i sovremennost' — Social Sciences and Contemporary World*, 5, 77–89. [in Russian].
3. Goldenveizer, A. S. (1890). *Sotsial'noye zakonodatel'stvo Germanskoy imperii. Strakhovaniye rabochikh: bol'nichnoy, ot neschastnykh sluchayev, na sluchay poteri sposobnosti k trudu i starosti*. Kyiv. [in Russian].
4. Huzenko, Yu. I. (1999). Diyal'nist' tovarystva vzayemnoyi dopomohy prykazhchykiv-khrystyyan mista Mykolayeva u 1894–1914 rokakh. *Naukovi pratsi MF NaUKMA — Scientific Papers of the MB NaUKMA*, (1), 31–35. [in Ukrainian].
5. Khodskii, L. V. (1908). *Politicheskaya ekonomiya v svyazi s finansami* (Vol. 2). St. Petersburg. [in Russian].
6. Kulchytska, O. V. (2002). Blahodiyni tovarystva m. Mykolayeva naprykintsi XIX — na pochatku XX stolittya. *Naukovi zapysky NaUKMA — Scientific Notes of NaUKMA*, 20, 2, 197–201. [in Ukrainian].
7. Nepryakhin, M. (1913). *Obshchestva vzaimopomoshchi torgovykh sluzhashchikh: Ocherk razvitiya*. Saratov. [in Russian].
8. Nikol'skii, P. A. (1895). *Osnovnye voprosy strahovaniya*. Kazan. [in Russian].
9. Ozerov, I. Kh. (1905). *Ekonomicheskaya Rossiya i yeye finansovaya politika na iskhode XIX i v nachale XX veka*. Moscow. [in Russian].
10. Press, A. A. (1900). *Strakhovaniye rabochikh v Rossii*. St. Petersburg. [in Russian].
11. Stepanskii, A. D. (1979). *Istoriya obshchestvennykh organizatsiy dorevolyutsionnoy Rossii*. Moscow. [in Russian].
12. Stepanskii, A. D. (1980). *Samoderzhaviye i obshchestvennyye organizatsii v Rossii na rubezhe XIX–XX vekov*. Moscow. [in Russian].
13. Yarotskii, V. G. (1895). *Strakhovaniye rabochikh v svyazi s otvetstvennost'yu predprinimateley*. St. Petersburg. [in Russian].